

Dalje so razpravljali o zvezah z Ljubljano in inozemstvom. Ugotovili so, da ima radiotelegrafist precej brzojavk od Mihajlovića in od jugoslovanske vlade v Kairu, ne more pa jih razbrati, ker ima ključ za šifre maj. Novak v Ljubljani.

Podpolk. Dežmanu se je zdelo, da je na gradu preveč vaških stražarjev, zato je precej temperamentno povedal — verjetno celo večkrat —, da je treba grad izprazniti, ker da ga pred topovskim ognjem ni mogoče braniti. Stot. Cerkvénik je grad izpraznjeval že dva dni, saj je pošiljal moštvo in vojaški material na Zapotok.

Pozno popoldne in proti večeru so zapustili turjaški grad podpolk. Dežman z ribniškimi vaškimi stražarji in četniška skupina. Deloma so ostali pri Čretežu, ki ga od Turjaka loči dolinica, delno pa prišli na višje ležeči Zapotok. Tja so prišle tudi vaše straže z Velike Slevice in Karlovice, iz Roba, z Velikih Poljan, od Sv. Gregorja in morda nekaj vaških stražarjev iz Sodražice. Na Čretežu in Zapotoku se je do poznega večera nabralo blizu 800 mož: 700 vojakov in 100 civilistov. Na Turjaku pa je ostalo okoli 700 vojakov in več deset civilistov.

Na Zapotoku je Cerkvénik ustanovil 2. in 3. bataljon, a poveljnika le-teh nista bila dobra vojaka⁶⁷. Načrtovan je bil tudi 4. bataljon, ki pa ni bil formiran.

Po skupnem posvetu na Turjaku so imeli tam pogovor še poveljniki vaških straž, predvsem tisti, ki so ostali v gradu do konca⁶⁸.

Po odhodu polovice moštva od tam se je začelo med vaškimi stražarji na gradu navduševanje za branitev Turjaka, češ da je s svojimi trimetrskimi zidovi nezavzet, pa da imajo municije, hrane in vode za mesec dni.

⁶⁷ Za poveljnika 2. bataljona je Cerkvénik imenoval dr. Branka Jana, ki tej nalogi ni bil kos. Tudi poveljnik 3. bataljona Milko Pirih je bil veliko bolj uspešen pri organiziranju Slovenske legije v Ljubljani kot pa pri vojaškem poveljevanju na terenu. In vendar je imel Cerkvénik tedaj na voljo sposobne oficirje, kot so bili Ivan Boh, Bogdan Berlot, Janez Benko in Stane Bitenc.

⁶⁸ Gl. Vestnik 1963, 251—273.

Začela se je rojevati misel na slovenski Alcázar⁶⁹, ki je postal zadnje dni na Turjaku skoraj geslo.

Pri enem od pogovorov — eden od preživelih trdi, da so se vršili pogovori celo popoldne in večer — so poveljniki vaških straž sklenili, da je treba o položaju obvestiti podpolk. Peterlina in čakati na njegova navodila. S to nalogo naj gresta v Ljubljano kurirja. Dokler navodil ne bo, naj skuša Blatnik pregovoriti partizane v Velikih Laščah, da operacije v smeri proti Turjaku odložijo. Takšno upanje je bilo kajpada naivno. Poveljniki so sklenili, da je treba boj nadaljevati in preprečiti partizanski pohod na Ljubljano. Borci naj takoj zasedejo položaje proti Sv. Ahacu in proti Rašici in Velikim Laščam.

Blatnik je odšel v Velike Lašče in partizanskemu vodstvu sporočil, da na Turjaku čakajo navodil iz Ljubljane. Blatnik je smel nazaj na grad s partizanskim pozivom vaškim stražarjem, naj se pridružijo partizanom, ker da gredo ti proti Trstu. To je bila seveda prevara.

Dva motorista sta s Turjaka odpeljala Franca Casarja in dr. Ludvika Arka⁷⁰ proti Ljubljani, da se pogovorita s Peterlinom. Na Škofljici so jih ustavili terenci. Ker je Casar skušal pobegniti, „so ga trije pijani partizani postavili na dvorišču Robežnikove gostilne ob zid in ga ustrelili“⁷¹. Dr. Arka in oba vozača so partizani odpeljali v Grosuplje in potem naprej v zapore v Trebnje. Dr. Arka so ustrelili pri Novem mestu. Na Turjaku so na Peternelova navodila zaman čakali.

Od tega dne je bila kurirska zveza z Ljubljano pretrgana, vsaj še naslednji dan pa je ostala radijska.

PONEDELJEK (13. sept.)

Že ob 6. uri zjutraj je začela Turjak napadati Tomšičeva brigada. Ker je začela ta kmalu obkoljevati Zapo-

⁶⁹ Stara trdnjava v Španiji, kjer so sredi 1936 kadetje oficirske šole več mesecev zdržali napade mednarodnih proletarskih enot, dokler ni prišla pomoč od gen. Franca.

⁷⁰ Oba sta bila iz akademskega kluba Straža. Casar je bil Peterlinova desna roka. (Gl. Ameriška domovina, Cleveland, 7. jan. 1983).

⁷¹ ZSS 1964, 314.

tok in Veliki Osolnik, je popoldne prišla iz Velikih Lašč in udarila na Turjak Prešernova brigada iz 14. divizije. Brigadi je poveljeval Dušan Švara-Dule, ki mu je bil dodeljen načelnik štaba 14. divizije Pero Popivoda. Pred Turjak so poslali še bataljon Gradnikove brigade, tako da je vsega skupaj napadalo 1200 do 1500 partizanov. Med njimi je bilo nekaj Italijanov in večje število mobiliziranih prejšnjih vaških stražarjev. Borci s Turjaka so napadli prve italijanske tovornjake pri Rašici južno od Turjaka. Boji so v presledkih trajali ves dan.

V spremstvu močne patrole so prišli s Turjaka na Zapotok dr. Blatnik, por. Bitenc in zdravnik dr. Lavrič. Cerkveniku so sporočili, da so borci na Turjaku odločeni ostati v gradu, ker da bo grad zdržal vsak napad. Po tem sporočilu je štab na Zapotoku usmeril vso skrb v to, da bi pripravil turjaške borce, da grad izprazni.

Cerkvenik, Malovrh, bivši kurat Mavec, Blatnik in telegrafist Božnar so se dopoldne odpravili na Kurešček k predlaganemu pogovoru s partizani. Ko so se jim partizanski parlamentarci približali, so vaški stražarji na svojo roko odprli nanje ogenj — zato do pogovora ni prišlo. Nad tem dejanjem vaških stražarjev je bil Božnar zelo nejevoljen.

Zgodaj popoldne so odšli z močno patrolo na Turjak France Malovrh, zdravnik Kožuh — da ne bi bil grad brez zdravnika — in Mavec, z namenom, da bi borce na gradu prepričali, naj se z gradu umaknejo. Malovrh jih kljub dvadnevni pregovarjanju ni mogel pripraviti do tega. Poveljniški kader je jel razpravljati, ali je umik res že nujen. To oklevanje poveljnikov in partizansko obkroževanje je načelo morálo turjaških borcev.

Istočasno je poslal Cerkvenik 3. bataljon, ki mu je poveljeval Pirih, na položaje jugozahodno od Zapotoka v vas Osredek. Tam naj bi bataljon preprečil partizanske premike od Velikih Lašč proti lžanskemu, še posebej pa naj bi zasedel Veliki Osolnik, da bi z njega obvladoval cesto Rašica-Turjak, onstran ozke podturjaške doline.

V Ljubljano je Cerkvenik sporočil, da vaški stražarji na Turjaku sestavljajo brigado Krim in da jim je postavil za poveljnika Franceta Malovrha, za njegovega po-

močnika pa poveljnika škocjanske vaške straže Franca Žuraja-Žlendra, dokler ne bo Peterlin drugače odredil. Vprašanje je, če je to pismo v Ljubljano sploh prišlo.

Ko je prispel podpolk. Dežman na Zapotok, je postalo celo tistim, ki so se še dopoldne ogrevali za to, da bi postal on vrhovni poveljnik, ker so ga od prej poznali, jasno, da to ne prihaja več v poštev: mož je postal precej živčen in vznemirljiv. Tudi civilisti so bili za to, da ostane poveljnik Cerkvénik, dokler ne odloči Peterlin drugače.

Turjaški borci so na grajskem marofu, pristavi, ob glavni cesti napadli partizanske tovornjake in brigado, ki je napadala grad. Dva tovornjaka so zaplenili, brigado odbili, nekaj partizanov ujeli in jih zaprli v grad.

Partizani so popoldne udarili na vaške stražarje, ki so se nahajali okoli gradu, od jugovzhodne strani, od Rašice. Ko je padel komandir prejšnje turjaške vaške straže, so se ostali borci razbežali — pod noč so se potem le s težavo prebili v grad. Partizani so zatem začeli vkopavati okoli gradu minomete, bolj daleč pa topove. Vedno več je bilo italijanskih oklopnikov, iz njih so partizani skoraj docela obvladovali dohod v grad. Edina prosta pot vanj je bila le še iz male doline na jugozahodu. Partizani so začeli grad obstreljevati z minometi. Nekaj min je padlo na grajsko dvorišče. Branilci so odgovarjali prav tako z minometom.

Proti večeru je poslal Cerkvénik posebno patroljo v Ljubljano. Ta je prišla le do Iga, naprej v Ljubljano je pa poslala zanesljivo žensko. Patrolja se je morala zaradi partizanske nevarnosti vrniti na Zapotok, še preden se je kurirka vrnila iz Ljubljane. Patrolja je prinesla na Zapotok samo vest, da so partizani zajeli na Škofljici nekega kurirja in ga ustrelili.

Po večernem posvetu s štabom je poslal Cerkvénik z Zapotoka na Turjak sla s sporočilom Malovrhu, da je Debeljak opazil v smeri Škofljica-Turjak motorizirano kolono, o kateri misli, da so Nemci (dejansko so bili partizani), da je o celotnem položaju obvestil Mihajlovića, da skupina vaških stražarjev prodira proti Osolniku, da naj se tja skuša za vsako ceno prebiti v majhnih

skupinan tudi del borcev s Turjaka in da ga naj Malovrh takoj obvesti, kako je v gradu⁷².

Na Zapotok so prihajale še majhne skupine vaških stražarjev in posamezniki. V turjaški grad je bil z močnimi patruljami dostop še možen od zapotoške strani: podturjaška dolina z Želimljico leži skoraj 200 metrov pod gradom, pobočje nad njo proti gradu je pa strmo in poraščeno.

TOREK (14. sept.)

Partizani so grad vse dopoldne obstreljevali s težkimi strojnimi topovi, 75-milimetrskimi topovi in z dvema težkima minometoma. Borci na gradu so na napade pogumno odgovarjali. Napadalci so uvideli, da bodo grad zmogli le s težkim topom. Zato so poslali ponj, vmesni čas pa skušali pridobiti s pogajanjem.

Partizani so poslali v grad neko dekle iz Velikih Lašč s pismenim predlogom za triurno premirje in za pogajanja v hiši pod gradom. Z gradu so odgovorili, da predlagajo premirje do naslednjega dne, ko bodo dobili odgovor iz Kaira. Odgovor z gradu je nesla partizanom delegacija z belo zastavo. Ker so jo sestavljali sami civilisti, so partizani delegacijo zavrnil, češ da se hočejo pogovarjati samo z oficirji. Ko se je pojavila na grajskih vratih oficirska delegacija, so partizani odprli ogenj nanjo⁷³.

Zatem so partizani sporočili, da se je to zgodilo po pomoti. Pri pogajanju so nato oficirji s Turjaka terjali zase prosto cono za operacije proti Nemcem — na to zahtevo je vplival Malovrh —, pristali pa tudi na posebne proste cone za partizane. Obenem so zahtevali pismeno pogodbo o medsebojnem nenapadanju. Partizani so vse te predloge odbili in terjali brezpogojno predajo.

⁷² Gl. Saje, Blgr, 601.

⁷³ Ferenc (Kapitulacija Italije, 194) trdi, da so turjaški borci streljali na partizanske odposlance (komandanta in politkomisarja 14. divizije in komandanta Prešernove brigade). To ne drži: nobeden od preživelih turjaških borcev ne ve o tem ničesar.

Oficirji so se vrnili v grad in boj se je znova vnel. Partizani so s treh koncev nabijali na grad tri ure.

Kurirka, ki je šla prejšnji dan z Iga v Ljubljano, je po svoji sestri sporočila na Zapotok, da je prišla v Ljubljani samo do dr. Šmajda, ne pa do Peterlina. Šmajd ji je odgovoril, da ne more v vojaškem pogledu nič svetovati in da naj odloča Cerkvénik po posvetovanju z drugimi.

Popoldne sta prišli z Golega na Zapotok dve partizanski kurirki s predlogom, naj se vaške straže pridružijo partizanom. Cerkvénik in drugi oficirji so predlog odklonili, Blatnik pa je bil za to, da bi se s partizani na Golem pogovarjali.

V mraku so se oficirji na Zapotoku zbrali k zadnjemu posvetu. Udeležil se ga je tudi podpolk. Dežman; z izjavo „Sve to je propalo, vse je izgubljeno,“ je širil le pesimizem, sicer pa v pogovor ni posegal. Ker je postajalo komandirjem vaških straž že ves dan jasno, da je partizanski napad na Zapotok od vseh strani možen v kratkem času, so ponovno prepričevali Cerkvénika, da se je treba z Zapotoka umakniti proti Želimplju, od tam pa v Polhograjske Dolomite. Še popoldne se je Cerkvénik temu predlogu upiral, ker je hotel z zavlačevanjem umika rešiti tudi turjaško posadko, sedaj pa je na pritisk vseh četnih komandirjev predlog sprejel. Pridržal si je le pravico, da bo uro odhoda javil kasneje. Okrog 9. ure zvečer je naznanil, da bo umik z Zapotoka ob pol polnoči. Že prej je poslal na Turjak patroljo s poveljem za izpad in umik proti Želimpljemu. Patrolja je prišla srečno na grad in se tudi srečno vrnila. Poleg patrolje je nesel isto povelje v grad tudi drzen podoficir, neki Bosanec, ki je prav tako prišel srečno v obe smeri.

Med 9. in 10. uro zvečer se je prebil s Turjaka na Zapotok z manjšo skupino vaških stražarjev župan Patermost. Povedal je, da je na gradu videl „popolno dezorganizacijo in da je morála pri večini fantov pod ničlo . . . Okrog gradu ni našel najbolj potrebne straže. Fantje so bili utrujeni, lačni, čeprav so bila skladišča napolnjena z živežem . . .“⁷⁴

⁷⁴ Saje, Blgr, 601.

Ob Paternostovem prihodu je Cerkvénik sporočil vsem poveljnikom in tudi civilistom čas umika.

Na Turjaku je Malovrh vodil vojni posvet z oficirji in nekaterimi civilisti, da bi jih pregovoril za izpad. Sporočil jim je ponovni Cerkvénikov ukaz za umik in pa, da so se protikomunistične enote z Zapotoka umaknile. Nekateri oficirji so bili proti vsakemu izpadu in so zagovarjali mnenje, da je treba čakati na Cesarja in Arka s Peterlinovim odgovorom, nekateri pa so oklevali. To noč so partizani grad docela obkolili.

Ob pol polnoči je dal Cerkvénik izstreliti tri zelene rakete in s tem nakazal smer odhoda z Zapotoka proti Želimljemu, predvsem pa sporočil to, da sedaj z Zapotoka odhajajo. V odgovor so iz gradu izstrelili dve raketi, kot je bilo dogovorjeno. Cerkvénik in drugi so razumeli, da bodo tudi turjaški borci naredili izpad. A to se ni zgodilo . . .

Priča dogodkov v gradu poroča: „... sporočili so nam, da je pritisk na Zapotok tako strašen, da so poveljniki sklenili vse moštvo umakniti proti Ljubljanskemu barju. Odhod bodo naznanili z raketami . . . Okrog 11.30 ponoči smo na zapotoški strani res zagledali tri zelene rakete, kmalu nato pa slišali močne detonacije; menda so razstrelili municijo, katere niso mogli vzeti s seboj . . . Ko smo videli tri rakete nad Zapotokom, so oficirji od vseh strani zavpili: Na utrdbe in bombe v roke!“⁷⁵

Vaški stražarji, ki so ostali na Zapotoku — kakšnih 6 ali 7 — so razstrelili municijo v vasi, nato pa dve uri čakali na vrnitev sla, ki je bil približno ob 10. uri poslan na Veliki Osolnik s Cerkvénikovim poveljem za umik. Sel je v tisti temni noči to nalogo izvršil. Poveljnik bataljona je pustil prejšnji dan kakšnih 100 borcev na Osredku. Ti niso ta večer prejeli od njega nobenega navodila za umik.

⁷⁵ SVO, 91.

Kolona z Zapotoka je bila precej dolga, v njej je bilo mnogo voz z vprego in večje število civilistov. Na zgornjem koncu Želimljega je dobro oborožena zapotoška predhodnica izbranih borcev naletela na večjo partizansko zasedo, ki pa jo je z zvijačo in s hitrim streljanjem pregnala⁷⁶.

Ko se je kmalu zatem zapotoška glavšina pomikala skozi Želimlje, so partizani odprli nanjo ogenj z dveh strani. Hudo streljanje je trajalo več kot pol ure, nato pa počasi pojenjavalo. Večina Planinske brigade, ki je štela kakšnih 700 mož, je prišla do Ljubljanskega barja, ko se je že zdanilo.

Na razpotju se je večji del borcev usmeril čez Barje proti Črni vasi; morali so pri tem preskakovati precej široke in globoke jarke ter zaradi njih delati ovinke. Od desne strani so iz Hauptmanc, barjanskega „otoka“, začeli terenci streljati s puškami na konec kolone. Ko pa so zapotoški borci spustili proti „otoku“ nekaj rafalov, so terenci utihnili.

Manjši del s komoro je na razpotju zavil na levo proti Igu in šel nato po lžanski cesti proti Črni vasi, kjer sta se obe skupini združili.

Majhen del borcev z delom komore je pri razpotju zavil na desno proti Škofljici. Tam so jih zajeli terenci. Skupaj z njimi so zajeli tudi večji del komore in protitankovski top. Med zajetimi je bil tudi Blatnik⁷⁷.

Edini, ki se na razpotju ni mogel odločiti, kam bi šel, je bil radiotelegrafist Božnar. Z glavno kolono ni hotel, češ da v bližino Nemcev ne sme. Dobili so ga partizani. Vzeli so mu radijski oddajnik. Kaj se je kasneje z njim zgodilo, ni nikdar nihče zvedel⁷⁸.

Prvotni Peterlinov načrt je bil, da bi se v primeru umika vaški stražarji zbrali v Kozlarjevi gošči na

⁷⁶ Gl. prav tam, 92.

⁷⁷ Gl. Vestnik 1963, 251—273.

⁷⁸ O tem tudi ne zapiše ničesar knjiga Velika igra z Dražem Mihajlovičem (Milovan Pejanović, slovenski prevod, Ljubljana 1982), čeprav omenja v spremni besedi Karlo Forte nekatere Božnarjeve izjave pri zaslišanju.

Ljubljanskem barju, od tam pa bi šli čez Ljubljanico v Dolomite. Kako si je predstavljal prehod čez precej globoko Ljubljanico, je vprašanje.

Še vedno ostaja nepojasnjeno, zakaj ni sprednji del zapotoške glavnine pri šoli na barju zavil v Črno vas, saj so se zadnja dva dni na Zapotoku v zvezi z umikom omenjali vedno le Polhograjski Dolomiti. Namesto tega je šel sprednji del čez most na lžici in se ustavil v bližini cestnega bloka, kjer je že stala nemška straža. K njej so šli najprej stot. Cerkvenik, župnik Škulj in župan Paternost. Želeli so dobiti stik z gen. Rupnikom. Mogoče so že vedeli, da so bili vaški stražarji na Vrhniki, pri Borovnici in Logatcu prisiljeni računati z nemško zasedbo železniške proge Ljubljana—Postojna in da so tamkajšnji poveljniki poiskali stik z Nemci.

Kolona 500 do 600 vaških stražarjev in kakšnih 60 četnikov je čakala na lžanski cesti približno dve uri, preden se je premaknila naprej v Ljubljano. Med tem čakanjem je podpolk. Dežman, sedeč na kupu gramoza pred šolo na barju, rekel: „Svega toga su krivi ovi političari.“ Ta stavek je naslednje dni v Ljubljani večkrat ponovil.

Nemška straža je zapotoško skupino spustila v Ljubljano, a borci so morali na bloku odložiti orožje, nato so pa odkorakali v staro domobransko kasarno na Poljanski cesti. Župnik Škulj, župan Paternost in še kdo so takoj skušali poiskati stik z gen. Rupnikom, da bi pri Nemcih posredoval za pomoč borcem na Turjaku. Rupnik je bil ta dan že v stiku z Nemci.

— — —

Kaj pa se je dogajalo na Velikem Osolniku in Turjaku?

Poveljnik bataljona na Velikem Osolniku je prejel Cerkvenikovo povelje za umik, a ga ni takoj izvršil, ampak ga je nameraval izpolniti zjutraj ob svitu. Že čez dobre pol ure po prejemu povelja pa je začela napadati Veliki Osolnik Tomšičeva brigada. Večji del borcev se je v temni noči razbežal proti Velikim Laščam, tudi poveljnik se je umaknil, okrog 100 borcev pod vodstvom prejšnjega poveljnika na Sv. Urhu Ivana Habiča pa se

je ob cerkvi bojevalo do jutra, ko jim je zmanjkalo municije. Ker zaradi partizanskih strojníc preboj ni bil moč, so se vdali. Vse ujete so partizani odgnali v nižje ležečo vas. Navadne borce so vtaknili v svojo brigado, 24 vidnejših, med njimi Habiča in druge oficirje, je pa okrog poldneva ob cerkvenem zidu s strelom v tilnik svojeročno likvidiral politkomisar Imre. Navzoč je bil tudi komandant Tomšičeve brigade Stane Semič-Daki.

Oddelek vaških stražarjev na Osredku je zaradi tega, ker je streljanje na Osolniku prenehalo, domneval, da so tamkajšnji borci poraženi. Ker niso prejeli z Osolnika nobenega navodila, so čakali na Osredku. Presenetil jih je napad Tomšičeve brigade. Večji del borcev se je umaknil proti Zapotoku, ker so menili, da se je bil tja umaknil bataljon z Osolnika, a so padli med partizane. Precejšnjemu delu borcev se je posrečilo ulti — tudi zato, ker je bilo med partizani veliko novih mobilizirancev in bivših vaških stražarjev. Nekaj so jih partizani zajeli in postrelili na Zapotoku in na Golem, druge pa vtaknili v brigado.

V sredo zjutraj so partizanske težke mine turjaški grad skoraj zasule. To je s presledki potem trajalo ves dan. Borci na gradu so odgovarjali z lahкими in težkimi mitraljezi. „Partizani so padali . . . in njihove na novo postavljene utrdbe so se rušile druga za drugo“⁷⁹. Branilci gradu so pač imeli veliko boljši položaj kot napadalci.

Žurajevega poveljevanja na Turjaku dejansko ni bilo, še manj Malovrhovega. „ . . . odločali so vsi“⁸⁰, pravi priča. Vsak poveljnik je hotel nekako voditi svojo enoto. Glavno besedo je imel edini rezervni oficir Tone Pernè. Ker je imel kot poveljnik bivših dobrepoljskih postojank za seboj največ moštva, je bil za poveljevanje tudi najbolj pristojen. Vsaj dva oficirja (Hren, Zabukovec) sta bila za izpad naslednji večer. Toda „Žuraj . . . je postavil posebno pomnoženo stražo in zapovedal, naj strelja na vsakogar, ki bi hotel iz gradu“⁸¹. Proti izpadu so bili

⁷⁹ SVO, 102.

⁸⁰ Prav tam, 98.

⁸¹ Prav tam, 91.

posebno Kadunc, Pernè, Miklič, brata Rožanc, Žuraj in prof. Petelin. Razen Žuraja so bili vsi inteligenti in razen njega in prof. Petelina člani ali starešine študentskega kluba Straža.

Zvečer je bilo v gradu še vedno okoli 700 borcev. Malovrh je večkrat skušal prepričati poveljnike, da bi naredili izpad, a brez uspeha.

ČETRTEK (16. sept.)

Popivoda je poslal v napad tanke, za njimi pa naj bi jurišali partizani. A tudi ta juriš ni uspel.

Zgodaj popoldne so partizani poslali v grad skupino žensk, ki so jih bili pobrali po polju in hišah. Rekli so jim, naj pregovorijo svoje brate in fante, da se predajo. Žene in dekleta so v gradu povedale, kaj so storili partizani s četniki v Grčaricah, in borce prosile, naj z bojem ne odnehajo. V pismu, ki so ga prinesle, je Popivoda od branilcev zahteval, da orožje polože in se pridružijo partizanom, IOOF pa da daje amnestijo „vsem organizatorjem, voditeljem in aktivistom bele garde“; priložil je tudi tekst o partijski amnestiji⁸². Malovrh je bil proti pogajanjem, oficirji pa za.

Z delegacijo žená in deklet se je v grad vtihotapil tudi turjaški gostilničar Prajer in trije belokranjski študentje, ki so trdili, da so partizanski dezertjerji. V nahrbtnikih so prinesli vrvi, s katerimi so kasneje omogočili vstop v grad.

Partizanski štab je postavil na glavno cesto nad gradom težji italijanski top. Iz njega so izstrelili tri grante, ki so razbile stene novega grajskega predela. V gradu je bilo nekaj ranjenih. Branilci so odgovorili proti topu s težkim mitraljezom. Ta top se ni več oglasil. Vse hujši pa je postajal ogenj iz drugih, manjših topov. Gradu so se bližali tudi tanki. Topove in tanke so upravljali Italijani. Borci na gradu niso mogli topovskih gnezd več razbiti. Grajski zidovi so se začeli podirati. V gradu je nastajala panika.

Zvečer so se oficirji ponovno posvetovali. Ugotovili

⁸² Gl. prav tam, 102—103.

so: zvez z Ljubljano ni; grad je docela obkoljen; partizani imajo mnogo težkega orožja; v gradu je že precej ranjencev; umik z njimi po grajski grapi bi bil nemogoč. Sklenili so, da se bodo bojevali še vso noč in ves naslednji dan, potem pa bodo naredili izpad. To so sporočili tudi moštvu.

PETEK (17. sept.)

Partizani so na grad znova navalili z italijanskimi topovi in tanki. Stene so se rušile, ranjencev in mrtvih je bilo vedno več. A branilci so celó udarili iz gradu in vzeli partizanom dva avtomobila in tri strojnice.

Borci so pripravljali izpad do večera. Ker so patrolje povedale, da je izpad še možen, je bila večina oficirjev zanj. Temu pa se je uprl oficir Kadunc, češ da grad ne bo nikoli padel in da je izpad nemogoč; Turjak da je treba braniti, „pa četudi postane slovenski Alcázar“⁸³.

SOBOTA (18. sept.)

Nekaj časa je grad obletavalo neznano letalo, po mnenju nekaterih nemška „štorklja“, po mnenju drugih angleški bombnik. Obleganci so bili prepričani, da so njihovi soborci dosegli zanje v Ljubljani pomoč.

Brž ko je letalo odletelo, so začeli partizani z novim napadom na grad. Število italijanskih topničarjev in tankistov so pomnožili. Topove so zavlekli prav pred grad. Granate so rušile steno za steno. Na fante so padali celi stropi. Ranjencev je bilo vedno več. „Oficirji so odpovedali, tako da praktično ni bilo nobene pametne komande več . . . V borcih se je vse podrlo . . . že cel teden so bili brez hrane in vode in skoro brez spanja . . .“⁸⁴ Branilci so zbrani v gruče drug drugega opogumljali. Oficirji so jih rotili, naj zdrže do naslednjega dne zvečer, ker bodo takrat naredili izpad, če ne pride prej pomoč⁸⁵.

Ponoči je domačin gostilničar Prajer zlezal na pod-

⁸³ Prav tam, 107.

⁸⁴ Prav tam, 108.

⁸⁵ Gl. prav tam.

strešje nezavarovanega stolpa na južni strani gradu in od tam spustil vrv po steni pred grad. Nanjo so spodaj skriti partizani navezali lestev, se pritihotapili po njej skozi streho v grad in skušali grad na več mestih zažgati.

NEDELJA (19. sept.)

Zjutraj je začelo italijansko topništvo obstreljevati severno stran gradu, kjer je bilo skladišče municije. Partizani so privlekli težko italijansko 149-milimetrsko havbico, ki je dejansko odločila padec gradu. Topovski in minometni ogenj je trajal štiri ure. Granate so odprle del grajskega zidu. Skoz odprtino so vdrli vanj partizani.

Hkrati so začeli partizani napad z mitraljezi že tudi znotraj gradu. Skupina, ki je bila zlezla na stolp, je jela streljati po borcih na dvorišču. To skupino je Kadunc s svojimi fanti razbil. Prav takrat je pa eksplodiralo skladišče municije.

V gradu je nastala panika. Severni del so imeli že v rokah partizani in iz njega preprečevali borce izhod iz gradu. Zrušila se je južna stena. Pernè je ukazal izpad. „Bilo je prepozno. Na drugem koncu gradu, kjer je bilo vse v plamenih, so fantje prosili za vdajo. Pred izhodom so stali italijanski tanki in oklopniki“⁸⁶.

Z ruševin so partizani klicali branitelje k predaji. „Naše poveljstvo daje amnestijo vsem, tudi poveljnikom!“⁸⁷

Boj je prenehal. Oficirji so menili, da bodo s predajo rešili borce in ranjence, četudi bodo sami postreljeni. Pred predajo so vojaki prisegli, da se bodo vsi, ki se rešijo, znova dvignili proti komunistom, če bodo ti obljubljeno amnestijo prekršili. Na dvorišče in na zunanje obzidje so izobesili beli zastavi. Boj se je končal. Ob 13.20 je Turjak padel.

⁸⁶ Prav tam, 110.

⁸⁷ Prav tam.

Zakaj je Turjak padel?

Vzrokov za to je bilo več.

1. Predvsem je na Turjaku manjkal podpolk. Peterlin, ki je bil že od pomladi 1943 ilegalni komandant vaških straž. Bil je edini višji oficir, ki bi ga na Turjaku poslušali vsi poveljniki, tudi dobrepoljski, ki so bili zvečine člani študentskega kluba Straže.

2. Turjaški poveljniki so bili nerealistično zagledani v to, da bi zadržali partizanski pohod proti Ljubljani in s tem pokazali Slovencem nekaj velikega. Zato so odklonili trojno Cerkvenikovo povelje za izpad. Prej so še hoteli zvedeti za Peterlinovo mnenje, pa so njihova kurirja na Škofljici ustavili terenci, sami v gradu pa niso bili sposobni oceniti dejanske nevarnosti partizanskega obleganja gradu. Zamudili so priložnost za izpad, ko je bil ta še možen, ob koncu tedna so pa zaradi telesne in duševne ubitosti zgubili tudi voljo zanj. Režimski zgodovinar trdi, da je bil izpad z gradu do zadnjega možen: „Nenadnemu in močnemu izpadu cele belogardistične posadke se Prešernova brigada ne bi bila mogla upreti in čeprav bi bilo precej belogardistov padlo, bi večini vendarle uspel izpad in umik proti Ljubljani“^{87a}.

3. Vse protirevolucijske sile skupaj niso imele tedaj niti enega udarnega bataljona, kot so jih imeli kasneje domobranci pet, katerih vsak je bil kos sleherni partizanski brigadi. Ko bi imele tedaj le en udarni bataljon, bi se dogodki razvijali precej drugače. Vaške straže niso bile ofenzivne, poleg tega pa so bili borci prepričani, da so partizani veliko močnejši od njih, čeprav v resnici niso bili.

— — —

Premaganci so morali odložiti orožje. Partizani in partizanke so jim pobrali tudi vse drugo, kar je bilo količkaj vrednega. „Zelo smo se čudili, ko smo videli pred seboj le malo partizanov, večina so bili Italijani, ki so se bili pridružili komunistom. Tovarišice so se objemale in poljubljale z italijanskimi vojaki . . .“⁸⁸ Vse, ki so se predali, so zunaj gradu partizani zvezali z žico po dva in dva skupaj, tako zvezane pa potem navezali na dolgo vrv. Bilo je okrog 300 zvezanih in na vrv navezanih parov.

Ranjenih je bilo 34 turjaških borcev. Te so partizani nagnali v hišo pod gradom. Lažji ranjenci so nosili ti-

^{87a}Mikuž, NOB III, 24.

⁸⁸ SVO, 117.

ste, ki sami niso mogli hoditi. Vsi so bili lačni, žejni, izmučeni.

Na grajskem marofu so partizani uprizorili z ujetniki miting. „Ujetniki so morali leči po travi, partizani pa so jih po mili volji pretepali“⁸⁹. Na nekem tanku je sedel tudi gostilničar Prajer, ki se je nekaj dni pozneje po Ribnici hvalil: „Turjak ne bi bil padel, če ne bi bilo mene!“⁹⁰

Zvezane ujetnike so uvrstili v sprevod proti Velikim Laščam. Spredaj je peljal tank s partizansko zastavo, za njim je šla „častna četa“ partizanov s harmoniko. Sprevod je ob cesti gledalo mnogo dobrih ljudi. Ženske so jokale in zvezanim skušale dati vode, pa jim partizani tega niso dovolili.

V Velikih Laščah so partizani sklicali ljudi k proslavi velike zmage. Partizanke so si izbirale žrtve. Po sramotanju zvezanih so le-te odgnali v silose pod postajo. Porinili so jih na tla. Niso jim dali ne hrane ne vode.

PONEDELJEK (20. sept.)

Pred hišo pod Turjakom, kjer so bili ranjenci, je razjahal partizanski oficir in klical ranjence, ki so lahko hodili, iz hiše. Vsakega, ki se je prikazal na vratih, je ustrelil. Druge so partizani postrelili v hiši. Ljudje so pozneje pokopali 28 trupel. Med ustreljenimi so bili tudi oficir Kadunc in bogoslovci Breznik, Logar in Krmelj. Oficir Hren je ušel.

V Velikih Laščah je zjutraj komisija ujetnike popisala. Politkomisar 14. divizije Brilej je sramotil duhovnike in bogoslovce. Fajfar je ponovno vsem predanim zagotovil amnestijo⁹¹.

Popoldne je druga komisija ujetnike razdelila v štiri skupine: 1. poveljniki in organizatorji, 2. duhovniki in bogoslovci, 3. prostovoljci, 4. mobiliziranci.

Prvi dve skupini so ločili od ostalih in jim zvečer

⁸⁹ Prav tam, 118.

⁹⁰ Čb, 98. — Nekaj let po koncu vojne je Prajer pri popraviljanju strehe na svoji hiši padel v kotel vrele smole in umrl.

⁹¹ Gl. SVO, 119.

spet zvezali roke. Najprej so odgnali 12 oficirjev in organizatorjev. Trije so jim ušli, ostalih 9 (Miklič, Mustar, Pernè, prof. Petelin, Rogelj, Šuštar, Žuraj in dva nižja častnika iz Žvirč) so pred gostilno v Velikih Laščah brez zaslišanja postrelili. Duhovnike in bogoslovce so v živinskih vagonih prepeljali v Kočevje, kjer so jih natrpali v grad. Tam so se ti srečali z ujetimi četniki iz Grčaric.

Ostali dve skupini, prostovoljci in mobiliziranci, sta ostali v baraki. Pijani partizani so dobri dve uri v barako streljali⁹². Opolnoči so prišli partizanski oficirji in začeli vse zvezane pretepati. Okrog barake so zažgali kresove in videti je bilo, da nameravajo jetnike zažgati z barako vred.

TOREK (21. sept.)

Ob 9. uri so partizani izbrali 60 novih žrtev, med njimi eno žensko. Zvezali so jih skupaj po dva in dva in jih odgnali v gozd nad velikolaško postajo. Tam so vse brez zaslišanja postrelili, med njimi zdravnika dr. Kožuha, brata Rožanca in sodnika dr. Zalokarja.

Tiste, ki so ostali v baraki, so po 40 zvezali na vrh. Čez pet ur so jih natrpali v živinske vagone. Ljudje so jim hoteli dati hrano, a partizani so to preprečili. Vlak jih je odpeljal v Kočevje.

V Kočevju so jih kakšnih 350 natrpali v Dijaški dom. Pozneje so jih odgnali v opuščene italijanske barake. Tu so morali jetniki ležati na golih tleh in že tretji dan niso dobili ne hrane ne vode. Tri dni in tri noči so mednje prihajali terenci in iskali znance. Jetnike je mučil mrčes in kar naprej so jih partizani zasliševali. „Posameznike so klicali ven, nazaj pa jih ni bilo več. Jetnikom so lagali, da so jih poslali domov, v resnici pa so vse pobili . . . “⁹³

Nekatere, ki so se bili na Turjak samo zatekli, so odbrali za delavske bataljone. Odbrani so potem iz bataljonov izginjali noč in dan. Nekaj jih je pobegnilo. Ostali so se razbežali, ko se je Kočevju bližala nemška

⁹² Gl. prav tam, 122.

⁹³ Gl. prav tam, 129.

ofenziva: partizani so sicer odločili, da bodo vsi likvidirani, a kurirja s tem poveljem so Nemci ujeli.

Tiste protirevolucijske borbe, ki so se v bojih posebej izkazali, so partizani odgnali v zapore v kočevski grad. Veliko so jih skrivaj postrelili⁹⁴. V majhne celice so natrpali do 35 ujetnikov tako, da so mogli le stati. „Hrana — niti za žival ne bi bila . . . Enkrat na dan so dobili skodelico neke čorbe . . . “⁹⁵ Lotila se jih je diareja, na stranišče jim niso dovolili. Napadla jih je kožna bolezen: vsi so bili v krastah in garjah.

REŠITEV LEGIJE SMRTI

Vodstvo Slovenske legije in zastopstvo Slovenske zaveze v Novem mestu se je 9. septembra, ko ni bilo kurirja z navodili iz Ljubljane, odločilo, da prevzame oblast v Novem mestu in zahteva od Italijanov priznanje slovenske narodne oblasti. Za poveljnika mesta in združenih slovenskih protikomunističnih vojaških enot (Legije smrti in vaških straž) je postavilo stotnika Vuka Rupnika, sina gen. Rupnika. Rupnikova udarna četa MVAC (60 mož) je bila do 9. septembra v sklopu italijanske divizije „Isonzo“. Pozneje je Vuk Rupnik zapisal, da so Italijani za slovenske protikomunistične vojake odredili, „naj se preoblečejo v italijanske uniforme in naj se moštvo vključi in pomeša med italijanske vojake. Svojim fantom sem naročil, naj odklonijo preobleko, in sam sem jo tudi odklonil“⁹⁶.

IOOF je dal 15. diviziji odlok za razorožitev Italijanov in za prevzem oblasti v Novem mestu. V Novo mesto so prišli na pogajanje z italijanskim gen. Ceruttijem Kidrič, Avšič in major Jones. Pogajanja o predaji orožja so se razbila.

Zgodaj popoldne (10. sept.) je odšel tudi Rupnik na italijansko divizijsko poveljstvo, da razčisti odnose med svojimi vojaki in Italijani. Povedali so mu, da se Cerutti pogaja v Straži s predstavniki partije.

⁹⁴ Gl. prav tam, 123.

⁹⁵ Prav tam, 126.

⁹⁶ Tabor, Buenos Aires 1978, 214.

Do 4. ure popoldne se je v Novem mestu nabralo 1600 protikomunističnih borcev. Rupnik jih je razpostavil okrog mesta.

Z italijansko pomočjo se je pripeljal v mesto oklopni vlak iz Straže, poln partizanov. Hkrati je dospela v mesto kolona vojaških tovornjakov z Italijani in dobro oboženimi partizani.

Legionarji so se iz severnega dela mesta umaknili v južnega. Italijani so jih jeli pregovarjati, naj se umaknejo v taborišče italijanskega pehotnega polka v Rogov log. Do večera so bili res vsi borci tam. Rupnik je svojim poveljnikom predlagal, da bi iz taborišča naredili izpad in se zbrali pri Malem Slatniku. Oni so ta načrt odklonili, ker je bilo moštvo lačno in utrujeno.

Italijanski gen. Cerutti je pozval Rupnika na italijansko komando. Povedal mu je, da se je s partizani v Straži pogodil, da lahko italijanska divizija z vsem orožjem prosto odide. Z divizijo naj gredo zaveznikom naproti tudi vaški stražarji in legionarji. Na poveljstvu je Rupnik naletel na Kidriča in Avšiča. Kidrič ga je vpričo Ceruttija povabil, naj se s svojimi enotami „po predhodnem pretresu in izključitvi onih, ki so krvavih rok“⁹⁷, vključi v NOV. Rupnik je to ponudbo odbil.

Po vrnitvi v taborišče je dal Rupnik vojakom, pa tudi civilistom in duhovnikom, ki so se medtem tam nabrali, na izbiro, ali hočejo marširati z Italijani naproti zaveznikom ali pa kreniti v slovenske gore in zaveznike tam počakati. Velika večina je bila za skupni marš z Italijani. Iz taborišča je ponoči na skrivaj odšlo okrog 200 legionarjev pa tudi nekaj civilistov.

Po odhodu italijanske vojske in slovenskih protikomunističnih oddelkov so začeli 10. septembra zjutraj Novo mesto zasedati partizani. V vasi Potok je poveljnik italijanskega udarnega bataljona kap. Di Pompa Rupniku povedal, da partizani zahtevajo „vse italijansko orožje in predajo slovenskih legionarjev kot osnovni pogoj za nemoteno kretanje . . .“⁹⁸ italijanske vojske čez slovensko ozemlje.

⁹⁷ Prav tam, 250.

⁹⁸ Prav tam, 298.

Protikomunisti so se nato enodušno odločili, da se od Italijanov odtrgajo. To so storili pri Jurni vasi. Odšli so proti Gorjancem. Na Zajčjem vrhu so počivali. Ponoči je spet odšlo na domove okrog 200 fantov.

Ostalih 1200 mož in fantov je prišlo v Maršečo vas na nemško-italijanski meji (11. sept.). Šlandrova brigada jim je poslala po nekem kmetu ultimatum za predajo. Drugi dan opoldne se je začel partizanski napad pri Zameškem, naselju na levem bregu Krke, dobre 4 km od Šentjerneja. Bitka je trajala do pol 6. ure popoldne. Legionarji so pognali partizane v beg in jim zaplenili orožje, vozila in italijanski tank.

Malo prej je Šlandrova brigada napadla Kostanjevico, kamor so se umaknile vaške straže iz Šentruperta, Mokronoga in z Rakovnika. Napad so odbili nemški граниčarji ob pomoči vaških stražarjev.

13. septembra je nemška obmejna posadka pri Zameškem sprejela novomeške stražarje kot goste in jim obljubila pomoč. Ta vojaška enota si je po tej bitki nadela ime Slovensko domobranstvo⁹⁹.

⁹⁹ Gl. prav. tam, 299.